

JOODSE BURGERS IN **HEERENVEEN:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Heerenveen*

Prof. dr. Wim van Meurs
Owen Duijvendak
Charlotte Dommerholt MA

Nijmegen, februari 2024

Joodse burgers in Heerenveen: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Heerenveen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Owen Duijvendak, Charlotte Dommerholt

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Wim van Meurs, Owen Duijvendak, Charlotte Dommerholt, 'Joodse burgers in Heerenveen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, februari 2024).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Heerenveen

Afbeelding omslag

Gezicht op het Gemeentehuis van Schoterland te Heerenveen, later kantoor van de belastingdienst, 1920-1940.

© Familiearchief Calkoen-Vegelin van Claerbergen, Tresoar, Fries Fotoarchief nr. 3209

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
	Over dit onderzoek	8
	Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
	Dankwoord	13
	Opdracht	14
	Het onderzoeksteam	15
2.	Onteigening en rechtsherstel in Heerenveen	17
	Onteigening en rechtsherstel	17
	Bejegening	20
3.	Verantwoording	23
	Woordkeuze	23
	Rechtsregels en morele normen	25
	Methode	25
4.	Bijlagen	33
	Tabel 1: Onteigeningen en rechtsherstel Heerenveen	33
	Literatuur	34
	Archieven	37
	Websites en kranten	39

1. Inleiding

Tijdens de bezetting (1940-1945) deporteerde het naziregime meer dan honderdduizend Nederlandse Joden. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar concentratiekampen als Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen overleefden de Holocaust.

Vaak werden al voor deportatie de bezittingen van deze inwoners geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd tijdens de oorlog doorverkocht. Joodse burgers die de kampen overleefden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, veel vaker, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter waren doorverkocht of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. Hij of zij kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten, waaronder belastingen of erfpacht over de jaren van 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen. Vaak was het een moeizaam en lang proces om aan de eisen van het rechtsherstel te voldoen of, met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed lange tijd vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren stelde men ook steeds nadrukkelijker de vraag, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten hebben gespeeld bij de onteigeningen en het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen gemeenten deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.¹

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Friesland en in heel Nederland doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over de onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. De opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voerden we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland nog zo'n twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor veertig gemeenten.² Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we opdoen, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Met representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In een paar gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat burgemeesters, wethouders en ambtenaren in strijd handelden met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

Dit rapport sorteert voor op een oordeel over hoe gemeente Heerenveen handelde tijdens de oorlog. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak van het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek. Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat

normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding uit een hoofdstuk met de bevindingen van ons archiefonderzoek en de conclusies. In het derde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de verantwoording van dit onderzoek en worden de begrippen die we gebruiken voorzien van toelichting. Het vierde en laatste hoofdstuk geeft in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook vindt u hier een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

In alle rapporten van deze projectenserie hanteren we dezelfde methodiek. De Inleiding en de paragraaf Woordkeuze (hoofdstuk 1 en 3) van de eindreportages zijn daarom grotendeels gelijklopend.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding. In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet zijn geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid gaf veel prioriteit aan het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/fout-perspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer

de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest tijdens de oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.³

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond. Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat de bezetter en anderen zich onrechtmatig hadden toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat instituut beheerde het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd, in afwachting van definitieve regelingen.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen moesten worden hersteld. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin mochten worden bevoordeeld bij het rechtsherstel als de oorlogskopers mochten worden benadeeld. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar. Kortom, bij rechtsherstel was gerechtigheid niet het doel. En ondanks hun bijzondere slachtofferschap zag men het als onwenselijk om de Joodse gemeenschap anders te behandelen dan andere groepen slachtoffers.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁴

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst sprak men ook over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. In de eerste naoorlogse jaren vond men dat de overheid een beperkte verzorgingsplicht had; zij diende vooral te zorgen voor minimale bestaanszekerheid. Door de uitbreiding van de

verzorgingsstaat veranderde dat. De opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste daar goed bij. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen ‘finaal recht’. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Marorgelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘**burgemeester in oorlogstijd**’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁵

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette

landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

We bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Tjeerd van der Zwan, voor zijn vertrouwen in ons team. Daarnaast willen we de medewerkers van het gemeentearchief in Heerenveen bedanken voor hun hulp. In het bijzonder noemen we Klaas Peereboom van Stichting Historie Heerenveen voor zijn informatie en literatuursuggesties, Ans Nicolai en Jeannet de Boer, archiefmedewerkers van het Gemeentearchief Heerenveen, en Steven Nijssingh als contactpersoon bij de gemeente.

Door de coronacrisis kon het archiefonderzoek voor onze reeks projecten pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior onderzoekers Owen Duijvendak en Charlotte Dommerholt voerden dit onderzoek uit. Iris de Jager en Liza Werkman ondersteunden hen bij het onderzoek. Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoeks-ervaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge onderzoekers en studenten.

Opdracht

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de Verkaufsbücher, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over deze 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en toonden aan dat er bij gemeenten nog weinig bekend was over hun rol bij deze onteigeningen. Pointer riep op tot nader onderzoek.⁶

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag die we in dit onderzoek beantwoorden gaat over de onteigening van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Heerenveen gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, terwijl zij wist waarom deze panden vaak tegen een lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs. Van Amsterdam en Den Haag weten we dat ze naheffingen en boetes oplegden voor gemeentebelastingen op vastgoed of een erfpachtcanon, voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van eigenaarschap. Dat gebeurde zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers. Heeft ook gemeente Heerenveen zulke naheffingen of boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde onderzoeksvraag, die naar hoe de gemeente handelde ten opzichte van Joodse inwoners. Hoe gaf gemeente Heerenveen zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider ‘Vermogensonteyning na de Tweede Wereldoorlog’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Owen Duijvendak, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, BSc. behaald in Human Geography and Spatial Sciences, Rijksuniversiteit Groningen

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrjver en redacteur

Noten

- ¹ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950 (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.
- ³ Nele Beyens, Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955 (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967) (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁴ Wouter Jan Veraart, Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', Krisis, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁵ Peter Romijn, Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting (Amsterdam: Van Gennep, 1999).
- ⁶ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitsse-bezetter.

2. Onteigening en rechtsherstel in Heerenveen

Gemeente **Heerenveen** viel al op de tweede dag van de inval nagenoeg zonder slag of stoot in Duitse handen. Het einde van de oorlog verliep stormachtiger. Bij de bevrijding door de Canadezen op 14-15 april 1945 vielen er slachtoffers en was er aanzienlijke schade. De bezetter blies de dag ervoor de lokale auto- en spoorbruggen op. Omdat dit bij de Hoofdbrug mislukte, konden de Canadezen desondanks snel oprukken.

Tijdens de oorlogsjaren was Heerenveen een ‘broeiest’ van het verzet en op het platteland slaagden vele (ook Joodse) onderduikers erin om het nazi-regime te overleven. Hulp aan onderduikers hoorde bij de activiteiten van de verschillende verzetsgroepen in de regio.¹

Heerenveen was ook berucht in heel Zuidoost-Friesland. Achter het gemeentehuis Crackstate lag een gevangenis waar met regelmaat werd gemarteld. Erich Karl Kronberger speelde hierbij een hoofdrol. Hij was leider van een eigen SD-commando. In het laatste oorlogsjaar was hij verantwoordelijk voor een ongekende terreur in de regio. Een tribunaal veroordeelde hem na de bevrijding tot 14 jaar gevangenisstraf.

Ook los van Kronberger en Crackstate kwamen we in de kranten na de oorlog meer dan elders berichten tegen over leden van de **Landwacht** die in Heerenveen en omgeving jacht hadden gemaakt op onderduikers en Joden. Na de bevrijding veroordeelde een tribunaal hen, net als enkele politieagenten, tot hoge gevangenisstraffen. Opvallend is dat betrokkenheid bij de Jodenvervolgung en de oorlogskoop van Joods vastgoed hierbij meerdere keren nadrukkelijker als aanklachten werden genoemd.²

Heerenveen kreeg al vroeg in de 19^e eeuw een eigen Joodse gemeente. Aan het eind van de eeuw waren er niet minder dan 70 Joodse inwoners. In de jaren dertig van de 20^e eeuw was er echter nog maar een twintigtal over. Nog voor de oorlog werd de gemeente opgeheven en bij die van Sneek gevoegd. De synagoge werd verkocht en in 1933 gesloopt. De beide begraafplaatsen van Veensluis en Oranjewoud kwamen uiteindelijk onder beheer van gemeente Heerenveen. Van de kleine Joodse gemeenschap was de familie Tof voor zover bekend de enige die de bezettingsjaren overleefde en terugkeerde.³

Onteigening en rechtsherstel

In onze onderzoeken naar onteigening en rechtsherstel en in de onderzoeken van anderen, worden verschillende soorten archieven gebruikt. Geen van deze archieven geeft een volledig en definitief antwoord op de onderzoeksvragen.

In 2014 werd Heerenveen uitgebreid met de dorpen Nieuwebrug en Haskerdijken (van gemeente Skarsterlân) en Akkrum, Nes en Oldeboorn (van gemeente Boornsterhem). Hier bevond zich geen onteigend Joods vastgoed, anders dan in het Heerenveense dorp Tjalleberd.

Een Nederlandse paramilitaire organisatie, opgericht in 1943 die voornamelijk NSB'ers rekruteerde. De Landwacht was verantwoordelijk voor de bewaking van gebouwen, persoonscontroles en het uitvoeren van arrestaties, huiszoekingen en executies.

Daarnaast zijn sommige archieven – of delen daarvan – tijdens de oorlog verloren gegaan, opzettelijk vernietigd of in de jaren na de oorlog opgeschoond of gereorganiseerd. We combineren daarom verschillende bronnen uit verschillende archieven. Zo proberen we te achterhalen welke percelen zijn onteigend en verkocht, en of de gemeente hierbij een rol speelde.

De eerste stap in dit onderzoek was om percelen van Joodse eigenaren te achterhalen die zijn onteigend en verkocht. De **Verkaufsbücher** zijn daarvoor een belangrijke bron. Deze boeken zijn grotendeels bewaard gebleven: 17 van de 18 delen.

Bij de telling voor de bezetter door de gemeente in 1941 waren er 21 Joden in Heerenveen. Het Joods Monument voor slachtoffers van oorlog en bezetting noemt 29 in Heerenveen geboren Joden met naam en toenaam (en nog eens 35 voor Schoterland). 11 van hen werden vanaf een adres in Heerenveen gedeporteerd en kwamen merendeels om in Auschwitz of Sobibor.

Volgens de Duitse Verkaufsbücher ging het bij het in beheer nemen en onteigenen van Joods vastgoed om slechts 3 panden. Gezien het aantal Joodse inwoners en de aanname dat de meerderheid huurde, is dat geen onverwacht aantal. Voor de zekerheid controleerden we de adressen waar voor 12 personen in Heerenveen Stolpersteine zijn gelegd. Schoolsteeg 4, Asterstraat 17, Molenstraat 8, Oude Koemarkt 6 en Lindegracht 13 leverden geen aanwijzingen op voor Joods vastgoedbezit buiten de Verkaufsbücher.

Veel Joodse inwoners werkten aan het eind van de 19^e eeuw als textiel-handelaar of als slager. Toch laat de database van Joods bezit aan landbouwgrond in Nederland geen weilanden in handen van Joodse slagers of veehandelaren zien voor Heerenveen.⁴

De 3 panden uit de Verkaufsbücher werden gekocht door dezelfde oorlogskoper: Louw Tjebbe van der Wal. Hij kocht Lindegracht 13 van Abraham Tof en Meijer Nieweg, Molenstraat 8 van Jeltje Smeer en Kleine Kerkstraat 16 van Jakob Heiman Bloch.⁵ Het woon- en winkelpand aan de Lindegracht werd in december 1942 door de NGV in beheer genomen en in het daaropvolgende jaar verkocht voor 8.000 gulden. Een pikant detail bij de Lindegracht is dat het pand door de Duitse Wehrmacht gevorderd was, die van het begin aan Van der Wal huur ging betalen.⁶ Salomon van Loon en Jeltje Smeer dreven een kleine manufactureenzaak aan de Molenstraat. Beide werden op dezelfde dag eind 1942 in Auschwitz vermoord. Hun pand werd toen in beheer genomen en in 1943 voor de NGV verkocht. Net als het derde pand.

Expediteur Louw Tjebbe van der Wal komt in de Verkaufsbücher voor heel Nederland alleen met deze 3 Heerenveense aankopen voor. Al was hij nog eigenaar van andere panden (niet uit Joods bezit) in Heerenveen en omgeving. Zijn bezit werd na de bevrijding in NBI-beheer genomen omdat hij NSB'er, lid van de Nederlandse Volksdienst en collaborateur was geweest. De aanklacht was drieledig. Hij had werkzaamheden verricht voor de Wehrmacht. Ook had hij zijn auto's beschikbaar gesteld voor werkzaamheden op het vliegveld

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

te Leeuwarden en Havelte. En tot slot had hij Joodse panden gekocht. Op 17 februari 1947 moest Van der Wal voor het tribunaal verschijnen. Behalve een halfjaar internering, was zijn straf vooral financieel: een boete van 30.000 gulden en verbeurdverklaring van de 3 panden. Nog in 1952 waren vertegenwoordigers van Van der Wal met het NBI in de slag over teruggaaf van 18.000 gulden verbeurdverklaard vermogen. Het duimdikke NBI-dossier eindigt zonder eenduidig besluit.⁷

Van der Wal had alle 3 de panden tot het einde van de oorlog in eigendom. Daarmee is uitgesloten dat gemeente Heerenveen bij de koop van Joods vastgoed in Heerenveen betrokken was.

Het rechtsherstel liep verschillend voor de 3 panden, hoewel ze min of meer tegelijk door de ANBO Groningen over waren gedaan aan een en dezelfde oorlogskoper.

In het kadaaster werd Lindegracht 13 in 1948 weer overgedragen op de legger van Abraham Tof en de overleden Meijer Nieweg. De weduwe van de laatste (die toen nog als 'afwezig' gold) trad op als beheerder. De Raad voor het Rechtsherstel kwam eraan te pas om een minnelijke schikking te bereiken. Uit Van der Wals in beheer genomen vermogen kregen ontrechten ruim 4.000 gulden, waarvan een bedrag werd afgetrokken voor kosten die de oorlogskoper voor onderhoud had gemaakt.

Het pand was niet alleen door de Wehrmacht gevorderd, maar er was ook oorlogsschade ontstaan – misschien wel als gevolg van het gebruik door de Wehrmacht. In 1946 verleende het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw via de gemeente een voorschot voor de herstelwerkzaamheden aan Abraham Tof, ter hoogte van 6.500 gulden.⁸

In 1948 vond rechtsherstel ook plaats aan de erven van Jeltje Smeer. De oorlogskoop werd nietig verklaard. Ook deze minnelijke schikking vonden we in het NBI-dossier van Van der Wal. De huurinkomsten uit de bezettingsjaren werden hierin naast gemaakte kosten door de oorlogskoper verrekend.⁹

Omdat de Joodse eigenaren van het huis aan de Kleine Kerkstraat de oorlog niet hadden overleefd, stelde het NBI een beheerder voor 'de afwezigen' aan. Die vroeg in 1947 rechtsherstel aan, wat eenvoudig had kunnen zijn omdat de oorlogskoper voor een tribunaal moest verschijnen. Het hele proces van rechtsherstel sleepte echter om onduidelijke redenen tot 1954. Deze minnelijke schikking hebben we niet teruggevonden bij NBI of Raad voor het Rechtsherstel, dus de details blijven onbekend.

Kennelijk konden de erven ook niet veel met het bouwvallige pand beginnen. De koopprijs van 1943, 1.050 gulden, suggereert dat het ook toen al niet in de beste toestand was. In 1955 kocht de gemeente het uiteindelijk om het onbewoonbaar te verklaren en te laten slopen.

De meeste, maar niet alle Nederlandse gemeenten kenden al voor de oorlog onder verschillende benamingen een gemeentelijke vorm van straatbelasting. In Heerenveen is die pas in 1949 ingevoerd, terwijl een rioolbelasting al wel

bestond. Naheffingen voor gemeentelijke belastingen op initiatief van het gemeentehuis zouden sowieso onwaarschijnlijk zijn geweest gezien het kleine aantal panden. Bovendien hield Van der Wal de 3 panden in zijn bezit, zodat geen achterstallige rekeningen zouden zijn ontstaan.¹⁰

Conclusies over onteigening en rechtsherstel

1. 3 Joodse panden in Heerenveen werden door de bezetter onteigend en doorverkocht. Gemeente Heerenveen was bij geen van deze transacties direct of indirect betrokken.
2. Voor alle 3 panden hebben het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel voor teruggaaf en rechtsherstel gezorgd. De gemeente speelde een kleine rol door een van de panden na rechtsherstel als onbewoonbaar op te kopen.
3. Straatbelasting werd in Heerenveen pas in 1949 ingevoerd. De vraag naar eventuele naheffingen op onteigend Joods vastgoed is dus niet aan de orde.

Bejegening

De liberaal Jochum Falkena had al een lange carrière als burgemeester achter de rug toen hij in 1934 in de nieuwe gemeente Heerenveen werd benoemd. Tijdens de bezetting bleef hij lang op zijn post, waardoor Heerenveen alleen in het laatste bezettingsjaar een volledig NSB-bestuur kreeg. Voor zijn twee NSB-wethouders was Falkena te anti-Duits. In oktober 1944 werd hij ontslagen door de bezetter en dook hij onder. Twee NSB'ers volgden hem op voor de resterende tijd, de eerste van hen was de eerdere wethouder L.W.A. de Blinde.

Na de gebruikelijke zuiveringsprocedure van een halfjaar, waarin Ekke de Haan waarnam, keerde Falkena in november 1945 terug voor nog een jaar als burgervader. Uit het CABR-dossier blijkt dat Falkena zijn medewerking met de bezetter tot een minimum had weten te beperken, ook bij de tewerkstelling van burgers. Tegelijk had hij het verzet waar mogelijk ondersteund en Joodse vrouwen in het ziekenhuis laten opnemen.¹¹ De waardering van de Heerenveners voor hun oorlogsburgemeester blijkt wel uit het feit dat nog bij leven een straat naar hem vernoemd werd.

De notulen van B en W uit de bezettingsjaren zwijgen natuurlijk over het laatste, maar de indruk over de medewerking door de burgemeester met de bezetter strookt met het CABR-dossier. De bezetting is maar sporadisch zichtbaar in de notulen voor de bezettingsjaren, bijvoorbeeld als gesproken wordt over voedseldistributie of verduisteringsvoorschriften. De Joodse burgers werden slechts één keer genoemd, namelijk toen het hoofd van de gemeentedienst voorstelde om de inventaris uit de 3 panden in 1 pand onder te brengen. Het gemeentebestuur ging na de bevrijding zonder veel ophef over tot de orde van de dag.¹²

In november 1945 kwam de gemeenteraad voor het eerst sinds 28 augustus 1941 weer bijeen. De net beëdigde raadsleden werden toegesproken door de nieuwe-oude burgemeester. De gemeente nodigde plaatselijke verenigingen nadrukkelijk uit om deel te nemen aan de eerste feestelijke herdenking van de

bevrijding, op 4 mei 1946. Daarbij werden 'zij die in concentratiekampen het leven lieten' herdacht.¹³

Conclusies over bejegening

Het archief bevat weinig materiaal om uitspraken te doen over de bejegening van Joodse inwoners, op de getroffen algemene maatregelen tegen Joodse burgers na. Maar die waren landelijk ingesteld en zeggen weinig specifiek over hoe gemeente Heerenveen handelde tegenover haar Joodse inwoners.

1. Onder burgemeester Falkena werd door gemeente Heerenveen in beperkte mate gecollaboreerd met de Duitse bezetter. Invloed van de beide NSB-wethouders is daar niet merkbaar.
2. Omgekeerd steunde de burgemeester in die jaren het verzet, ook hun activiteiten ten gunste van de ondergedoken Joodse burgers.
3. Onder zijn NSB-opvolgers vanaf 1944 veranderde dit beeld nauwelijks: de Duitse bezetter richtte zich in deze fase vooral op de militaire verdediging.

Noten

- ¹ *Opdat wij nooit vergeten: het verzet in Wolvega en omgeving, 1940-1945*. Wolvega: Gemeente Weststellingwerf, 1994; R. Boltendal, *De Heeren en de anderen: over de geschiedenis van de vijftigjarige gemeente Heerenveen [1934-1984] en de historie van Aengwirden en Schoterland*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 1984, 202-208; *Veenbrief* 34, nr 1 (2020).
- ² *De Heerenveensche koerier* (19.02.1947); *Leeuwarder koerier* (01.10.1946); *De Heerenveensche koerier* (25.11.1948).
- ³ Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michmann. *Pinkas: geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland*. Amsterdam, Antwerpen: Contact, 1999., 420; Joods Cultureel Kwartier, 'Heerenveen'; Siem van der Woude, Sjoerd de Haan, Hieke G. Joustra en Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân. *Drie eeuwen joods leven in Friesland*. Leeuwarden: Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1995, 36; Hartog Beem en J.F. van Agt. *De Joden van Leeuwarden: geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*. Fryske Akademy 468. Assen: Van Gorcum, 1974.
- ⁴ JCK, Database Joodse landbouwgronden.
- ⁵ J.H. Block in de Verkaufsbücher.
- ⁶ GAH, 3485-01177 Oorlogsschade, 1943-1950.
- ⁷ NA, NBI, 187504 Van der Wal; *De Heerenveensche koerier* (19.02.1947).
- ⁸ GAH, 3485-01177 Oorlogsschade, 1943-1950; 3485-05394 Notulen B en W-vergaderingen, 1948-1949, Vergadering 27.09.1949.
- ⁹ NA, Raad voor het Rechtsherstel, 25553, Van der Wal; NA, NBI, Van der Wal.
- ¹⁰ GAH, 3485-05394 Notulen B en W-vergaderingen, 1948-1949.
- ¹¹ R. Boltendal, *De Heeren en de anderen: over de geschiedenis van de vijftigjarige gemeente Heerenveen [1934-1984] en de historie van Aengwirden en Schoterland*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 1984, 192-194; NA, CABR, 8579 en 112816, Falkena.
- ¹² GAH, 3485-05391 ... -05395 Notulen B en W-vergaderingen, 1942 ... 1951.
- ¹³ GAH, 3485-05391 Notulen B en W-vergaderingen, 1942-1943, Vergadering 11.01.1943; GAH, 3485-02799 Herdenking bevrijding 2^e Wereldoorlog, 1946-1950.

3. Verantwoording

Gemeente Heerenveen heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheeken en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de

overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. 'Onteigening' (of 'gedwongen verkoop') betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen, tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals bij overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog vanwege bombardementen.

De term vordering, of confiscatie, verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Maar het stond de beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt

worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenaren opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de besluiten burgers onrecht aandeden. Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Toch trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel nam men in de praktijk aan dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om ervoor te zorgen dat het economisch verkeer zo snel mogelijk weer normaal werd, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een verdelende in plaats van een herstellende gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderwing, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstellende eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-genummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de drie vragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

De derde vraag gaat over bejegening. Hoe stelde gemeente Heerenveen zich op tegenover haar Joodse burgers, tijdens de bezetting en na de bevrijding? Zijn

er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. In die boeken staan alle onteigende Joodse panden die de bezetter heeft doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Maar Amsterdam was de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die in de Verkaufsbücher staan, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaaf-problemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren was voor de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad nodig – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen over de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁴ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper staat als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten in andere steden laten zien dat gemeenten twee redenen hadden om Joods vastgoed aan te kopen. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, paste men verschillende methoden om de koop te verbergen. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester(s) – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onacceptabel werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Heerenveen hebben drie transacties van Joodse onteigende panden en percelen plaatsgevonden die in de Verkaufsbücher staan. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor verschillende gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.⁵

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Verschillende bronnen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeenteheffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Veel van deze procedures gingen (ook) over belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentebelastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher staan. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoederelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aannahme was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een nuttige bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, legde men de kwestie voor aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel zijn de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden een aanvullende bron kunnen zijn, met aanslagen per huiseigenaar. Maar deze vervolgstap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, 109-131, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016).
- ³ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁴ Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020).
- ⁵ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

4. Bijlagen

Tabel 1: Onteigeningen en rechtsherstel Heerenveen

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper (verkoopjaar)	Rechtsherstel (jaar)
Lindegracht 13	VB	A 3326 / 2812	Abraham Tof, Meijer Nieweg	Louw Tjebbe van der Wal (1943)	1947
Molenstraat 8	VB	A 311, A 312 en A 313 / 2898	Jeltje Smeer	Louw Tjebbe van der Wal (1943)	1948
Kleine Kerkstraat 16	VB	A 5585 / 5258	Jakob Heiman Bloch	Louw Tjebbe van der Wal (1943)	1954

In de nationale database met gedwongen verkocht Joods landbezit komt gemeente Heerenveen niet voor.¹

¹ JCK, database Joodse landbouwgronden.

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. '*Daar dit een immorele aanslag is*': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeente-bestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Beem, Hartog, en J.F. van Agt. *De Joden van Leeuwarden: geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*. Fryske Akademy 468. Assen: Van Gorcum, 1974.
- Boltendal, R. *De Heeren en de anderen: over de geschiedenis van de vijftigjarige gemeente Heerenveen [1934-1984] en de historie van Aengwirden en Schoterland*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 1984.
- Cahen, Max en Truus Wertheim-Cahen. *Ik heb dit alles opgeschreven: Vught-Auschwitz-Vught: memoires van Max Cahen 1939-1945*. 's-Hertogenbosch: Wolfart, 2010.
- Frieswijk, Johan, red. *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*. Fryske Akademy 853. Amsterdam: Boom, 1998.

Opdat wij nooit vergeten ...: het verzet in Wolvega en omgeving, 1940-1945. Wolvega: Gemeente Weststellingwerf, 1994.

Tuut, Jan. *Crackstate te Heerenveen 1944/1945.* [Steenwijk]: s.n., 1995.

Wertheim-Cahen, Truus, Frank Lisser, Susan van den Berg. *De familie Elion een geschiedenis*

van verdwenen levens. Heerenveen: Museum Belvedere, 2020.

Woude, Siem van der, Sjoerd de Haan, Hieke G. Joustra. *Drie eeuwen joods leven in Friesland.* Leeuwarden: Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1995.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945.* Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel:* rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog.* Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit.* Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland.* 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987.* Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse ouders: de Jodenvervolgung en de nazificatie van Nederland (1940-1945).* Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime.* Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945.* Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken.* Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding.* Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief.* Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland.* Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting.* Amsterdam: Van Gennep, 1999.

- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Gemeentearchief Heerenveen (GAH)

3485-00013 Verordeningen straatbelasting (incl. wijzigingen), 1948-1973

3485-00037 Openbare orde tijdens de 2^e wereldoorlog, 1940-1944

3485-00042 Verordening betreffende aanplakken, 1937-1942

3485-00056 Ordeverstoring, 1940-1942

3485-00058 Politie maatregelen t.o.v. Nederlanders en ingezetenen, 1943-1946

3485-00059 Maatregelen t.o.v. joden, 1941-1943

3485-00060 Maatregelen t.o.v. NSB'ers e.a., 1945-1946

3485-00074 Bescherming van de eigendom, 1941-1948

3485-00076 Bewakingsdiensten, 1943-1945

3485-01177 Oorlogsschade, 1943-1950

3485-02240 Steunverlening oorlogsslachtoffers, 1940-1951

3485-02243 Getroffenen door oorlogsgeweld, 1940-1950

3485-02735 Plaatselijk comité Nationale Monumentencommissie voor oorlogsgedenktekens, 1947-1948

3485-02799 Herdenking bevrijding 2e Wereldoorlog, 1946-1950

3485-03020 Aangelegenheden m.b.t. justitie tijdens de 2e Wereldoorlog, 1941-1947

3485-03027 Geschiedschrijving Heerenveen, 1938-1976

3485-03031 Opgaven, overzichten e.d. inz. verschillende aangelegenheden aan het begin van de 2^e Wereldoorlog, 1940-1940

3485-03032 Voorschriften en richtlijnen inz. verschillende aangelegenheden aan het begin van de 2^e Wereldoorlog, 1940-1940

3485-03033 Bekendmakingen inz. verschillende aangelegenheden aan het begin van de 2^e Wereldoorlog, mei t/m juni 1940, 1940-1940

3485-03083 Vervanging gezag tijdens de 2^e Wereldoorlog, 1940-1945

3485-04815 ... -04823 Grootboek van uitgaven 1941 ... 1945

3485-05267 ... -05272 Agenda's en notulen raadsvergaderingen 1941 ... 1949

3485-05391 ... -05395 Notulen B en W-vergaderingen, 1942 ... 1951

3485-05424 Commissarissen, gedelegeerden, commissies enz. tijdens de 2^e Wereldoorlog, 1941-1942

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en-virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

De Heerenveensche Koerier

www.delpher.nl

Gemeente Heerenveen

www.heerenveen.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkauksbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkauksbucher

Museum Heerenveen

www.heerenveenmuseum.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Secondworldwar

www.secondworldwar.nl/heerenveen.php

Stichting Historie Heerenveen

historieheerenveen.nl

Stolpersteine

map.stolpersteine.app/nl/heerenveen/locaties

Tracesofwar

www.tracesofwar.nl/sights/Heerenveen.htm?provinceid=1

Tresoar, Fries Fotoarchief

collections.tresoar.nl/digital/collection/TRLffa

